

K ZÁSADÁM NOVÝCH PRAŽSKÝCH THESÍ (Jaroslavu Hrochovi in memoriam)

Tomáš Hoskovec

Profesor Hroch měl velké uznání pro myšlenky Pražského lingvistického kroužku. Bylo jen přirozené, že jsem ho vyzval, aby na mezinárodním symposiu « Minulost a budoucnost strukturalismu », pořádaném v říjnu 2016 u příležitosti 90. výročí vzniku PLK, vystoupil s reflexí funkčně-strukturalistického programu PLK ze strany hermeneutické filosofie. To se žel nemohlo stát. Věnuji tedy naopak já jemu reflexi programového vyhlášení, vydaného u příležitosti onoho symposia, jež doufáme vstoupí v povědomím vědecké obce jako « nouvelles thèses de Prague ».

V dnešní době, která tak lehkomyšlně zachází s pojmy, včetně pojmu *věda*, je nezbytné začít jakoukoliv úvahu o jakémkoliv vědním oboru jeho vymezením pomocí klasické dvojice předmět a metoda. Vymezit předmět a metodu lingvistiky, vědy o jazyce – v tradicích PLK zde budeme dál hrdě užívat výrazu *jazykozpyt* – vyžaduje řadu kroků, jež z obrovského množství empirických podnětů, dostupných každému člověku, v úhrnu vytvářejí badatelskou perspektivu. Teprve až perspektíva vědního oboru konstituuje vlastní předmět zkoumání i motivuje výběr adekvátních metod k jeho uchopení. Před více než sto lety pokládal Ferdinand de Saussure toto paradoxní pořadí – nejprve úhel pohledu, potom předmět a jeho uchopení – za jedinečnost vědního oboru lingvistika. Domníváme se, že stejné pořadí platí i pro další vědy: lingvistika byla možná jen jednou z prvních věd, které si to jasně uvědomily.

Nejprve je nutné uznat za empirický fakt texty: texty jsou mluvené i psané, svou povahou pak primárně dialogické; pro lingvistiku jsou texty vstupní empirickou daností. První krok v perspektívě, jíž lingvistika jakožto věda svůj předmět buduje, spočívá v tom, že se rozhodne pojímat texty co konkrétní kulturně-historické události podléhající sociálním normám. Druhým krokem na cestě k předmětu lingvistiky je uznat za empirickou danost základní modus fungování textů: texty vznikají v konkrétním kulturně-historickém společenství za konkrétních sociálních podmínek a jsou předmětem sdílení; text někdo vytváří, aby jej někdo jiný přijal, přičemž přijetí textu obvykle způsobí, že na něj naváže text jiný. Jazykozpyt tedy dále upřesňuje svůj předmět tak, že jde o konkrétní texty v procesu sdílení čili komunikace. Dalším krokem v budování badatelské perspektívy lingvistiky je uznat, že komunikace skrze texty předpokládá, že textům je rozumět a že jim rozumějí nejen jejich příslušní tvůrci a příjemci, nýbrž širší společenství, k němuž oni oba též patří: ve věci konkrétního textu, který je jedinečnou kulturně-historickou událostí, se v konkrétním společenství, které samo je rovněž jedinečným jevem kulturně-historickým, předpokládá, ba vyžaduje dostatečně velká shoda v tom, jak onomu textu rozumět; společenství přiznává textu jistý nadosobně závazný smysl. Pro perspektívu utvářející předmět lingvistiky co vědy je pak zásadní, že onen nadosobní, společensky platný a závazný smysl pojímá ne jako předem hotovou věc, inherentně spočívající v daném textu, nýbrž jako výsledek interpretačního procesu, jež onen text podstupuje v konkrétním historickém okamžiku v konkrétním kulturním prostředí, podléhaje přitom konkrétním sociálním normám: vlastním předmětem lingvistiky jsou zákonitosti takto konkrétních interpretačních procesů.

Pro adekvátní uchopení svého předmětu postuluje jazykozpyt dvojí prostředí, v němž interpretační proces čili « dění smyslu » probíhá: jazyk co systém a jazyk co instituce; systém a instituce se navzájem neliší povahou, nýbrž opět jen perspektívou: v obou případech jde o složité struktury společenských norem. Ony normy jsou v nás a my v nich, jako celek nám empiricky přístupné nejsou, každý však máme empirickou zkušenost s jejich jednotlivými položkami; ty si, pravda, ponejvíce uvědomujeme v okamžicích komunikačního selhání. Vedle toho nám jedinečný zdroj empirického poznání systému i instituce jazyka skýtá soustavné srovnávání textové produkce a textového chování různých společenství různých jazyků. Leč ani společenství, jež samo sebe pokládá za společenství jednoho společného jazyka, není jazykově nijak homogenní. Každý máme empirickou zkušenost s tím, že jako sociálně ukotvení jedinci patříme zároveň do mnoha různých specifických společenství (rodina, přátelé, pracoviště, sousedé, a podobně), jež se vyznačují specifickými sociálními normami a vyvolávají specifické textové čili jazykové chování: všichni zažíváme, že v různých prostředích, s různými lidmi mluvíme různě, protože se to tak patří; naše společenská úspěšnost a naše komunikační dovednost zásadně souvisí s tím, jak

dobře dovedeme rozpoznat, v jakém poli společenských vztahů naše textová komunikace probíhá, a přizpůsobit se tomu. Jazykozpyt proto musí postulovat systém jazyka co systematizovaný soubor systémů a instituci jazyka co institucionalizovaný soubor institucí. Přejít od systému k systému, od instituce k instituci přitom není nahodilý, nýbrž řídí se specifickými pravidly, což jsou v posledku opět sociální normy. Při svých prvních metodologických krocích se lingvistika musí naučit zacházet s tím, že sociální normy jsou platné, i když jsou porušovány, a jsou přítomné, i když si mluvčí jazyka jejich přítomnost ani neuvědomují: v průběhu jazykové komunikace je vědomá pozornost jejich účastníků aktuálně zaměřena vždy jen na několik málo společenských norem z obrovského množství těch, které jsou v témže okamžiku potenciálně přítomny.

Perspektíva právě vyložená konstituuje jazykozpyt funkční. Jazykozpyt funkčně-strukturální přidává navíc specifické metodologické rozhodnutí: základní jednotkou, jíž popisuje jazyk, systém i instituci, je saussurovský znak, složitý, leč nedílný útvar, který má stranu výrazu a stranu obsahu, stranu formy a stranu funkce, stranu signifikantu a stranu signifikátu — abychom připomněli různé terminologické tradice evropského strukturalismu, odrážející v detailech různé badatelské perspektívy, jež se v něm historicky vyvinuly. Vědomě mluvíme o znaku bilaterálním či bifaciálním, nikoliv binárním, protože «binární» právě pro svou latinskou etymologii *bīnī* ‘po dvou’ svádí k pohledu, jako by tu byly nejprve dvě samostatné věci, výraz a obsah, na sobě nezávislé, které se následně spojily do dvojice. U jazykového znaku je tomu zásadně jinak: výraz je výrazem proto, že je výrazem nějakého obsahu, obsah je obsahem proto, že je obsahem nějakého výrazu; jedna strana nemůže samostatně existovat bez druhé. Jazykové znaky se popisují diferencně, relevantními rysy odlišujícími jeden výraz od jiného výrazu, jeden obsah od jiného obsahu. Hodnota jazykového znaku závisí na skladbě množiny znaků, s nimiž jej takto diferencně srovnáváme: srovnáván v různých množinách, nabývá též znak obecně různých hodnot; množině, v níž diferencněsrovnávací popis probíhá, říkáme definiční obor znaku. Jazykový systém je rozsáhlý soubor definičních oborů, jejichž existence je garantována obzvláště silnými sociálními normami, jazyková instituce je rozsáhlý soubor pravidel, podle nichž se v konkrétní komunikativní situaci rozhoduje, které z mnoha definičních oborů se skutečně uplatní a které nikoliv: jde o mechanismus aktualizace významového potenciálu.

Uvnitř lingvistiky samé vyvolává toto specifické rozhodnutí funkčně-strukturální metodologie několikeroú reflexi. Jazykový znak není předem hotový nástroj, aby stačilo sáhnout a přiložit: jazykový znak se musí vyčleňovat po každé znovu ze struktury konkrétního textu. Konečným garantem správnosti jeho vyčlenění jsou sociální normy, jež potvrzují, že vyčleněný znak je – diferencně vůči jiným znakům – interpretovatelný. Výsledky vyčleňování znaků lze třídit a charakterizovat. Je třeba se soustředit na typologii nikoliv jednotlivých znaků, nýbrž definičních oborů, ve kterých ony znaky popisujeme. Právě na takto vytvořených oborech vykládáme systém i instituci jazyka.

Jazykové znaky vyčleňujeme v různých velikostech, počínaje velikostí celého textu. Znaky velkých rozměrů je žádoucí dále rozkládat do znaků menších rozměrů, tento proces se nicméně po konečném počtu kroků zastaví. Není nutné usilovat o vyčerpávající výčet minimálních jazykových znaků: důležitější je správně uchopit přechody mezi jednotlivými úrovněmi velikosti znaku. Seběmenší znak vyčleněný v textu musí nakonec být vyložen jako příspěvek do celkového smyslu onoho textu.

Pro znakové uchopení jazyka nutno využít veškeré dosavadní zkušenosti lingvistiky. Ta ovšem svou pozornost dosud rozkládala velmi nerovnoměrně: nejvíc se soustředila na popis lexikálních jednotek a formální morfologie, méně už na větné vzorce a slovtvorbu, ještě méně na textové vztahy výpovědích úseků, nejméně pak na tematickou strukturu textu. Funkčně-strukturální jazykozpyt musí hledat a systematizovat nové definiční obory, které by pokryly i tyto znakové difference. Ze strany výrazu musíme u jazykového znaku vždy brát ohled na jeho celkovou intonační kontúru; konkrétní intonační kontúru mají i znaky jazyka psaného.

Specifické rozhodnutí funkčně-strukturální metodologie má zároveň velký dopad mimo vědní obor jazykozpytu, jeho záběr je totiž široce sémiologický. Jazykový znak saussurovské povahy se radikálně rozchází s filosofickou tradicí starou půltřetího tisíciletí, jež bere znaky jako jsoucna, která nejsou důležitá kvůli sobě samým, nýbrž kvůli jiným jsoucnům, na něž odkazují:

aliquid stat prō aliquō ; saussurovský znak takový není a veškeré pokusy o jeho sblížení s onou tradicí nutno zásadně odmítnout. Stejně tak nutno odmítnout každé sblížení saussurovského znaku se scholastickým pojetím *uōx significat mediantibus conceptibus*.

Jazykový znak saussurovské povahy je neslučitelný se sémiotickým trojúhelníkem «slovo – pojem – věc» a je neslučitelný s vyčleňováním autonomních disciplín «syntax – sémantika – pragmatika», které z onoho trojúhelníku vychází: syntax redukovaná na manipulaci s prázdnými výrazy bez obsahu je nepřijatelná, sémantika je všudypřítomný aspekt jazykového znaku, pragmatika, nakolik je relevantní pro interpretaci, se od sémantiky nijak neliší.

Saussurovský znak je naopak zásadní oporou pro jakoukoliv sémiologii dalších oblastí společenského života, jež produkují konkrétní kulturně-historické události podléhající sociálním normám, když ony události nejsou čistě jazykové, případně – což je spíš vzácné – dokáží být zcela mimojazykové: bohoslužba, operní představení, sportovní utkání, rodinná oslava, oblékání a vůbec úprava osobního vzhledu, etc.; týká se to samozřejmě i veškerého neslovesného umění od hudby po architekturu, stejně jako umění se složkou slovesnou, v různé míře důležitou, třeba filmu. Tam všude je možné vyčleňovat znaky co útvary, jež mají stranu výrazovou, smyslově vnímatelnou, a obsahovou, vyžadující interpretaci; tam všude je možné a užitečné vykládat celek co strukturu takto znakově pojatých částí.

Prostředí, v němž se děje smysl textů, tedy prostředí jazyka, je jedno kontinuum o třech rozměrech: sociálním, kulturním, historickém. Ony rozměry nelze od sebe oddělovat; vědecký pohled se jistě může soustředit jen na některý z nich, na ostatní však nikdy nesmí zapomenout. Sociální rozměr spočívá v tom, že lidské společenství nesestává z jedinců, svých členů, nýbrž ze vztahů mezi členy; kulturní rozměr zase v tom, že ony vztahy mezi členy společenství nejsou jedincům vrozeny, jsou jimi osvojovány, a aby zůstaly platné, vyžadují neustálého potvrzování, připomínání, obhajování; historický rozměr pak zohledňuje nejen to, že osvojování kulturních čili sociálních vztahů se děje v čase a potřebuje čas, nýbrž též, ba především že soustavně pracuje s časem v podobě reflektované paměti, individuální zkušenosti jedince i kolektivní zkušenosti celého společenství.

Specifické prostředí jazyka tak uvádí jazykozpyt do samého středu věd o lidské kultuře, jež ze své podstaty jsou všechny vědami sociálními, tudíž historickými. S odvoláním na protiklad *cultūra :: nātūra* pak vůči nim můžeme postavit vědy o přírodě, jež zkoumají vzahy jiné povahy, což se samozřejmě nevylučuje s tím, aby též zkoumaly člověka a jeho společenství. Vědy o lidské kultuře zkoumají vesměs směnu hodnot a komunikaci uvnitř lidských společenství; směnu a komunikaci přitom pokládáme za různé aspekty téhož procesu. Jelikož nejrůznější stopou sociální, tedy kulturně-historické směny hodnot je text, všechny vědy o lidské kultuře končí u textů. Všem takovým vědám prospěje, když se při interpretaci svých textů budou obracet na lingvistiku, a lingvistika nic neztratí na své důstojnosti, budou-li se na ni ostatní vědy dívat jako na vědu pomocnou.

Kultúra co základní rozměr lidského společenství se neomezuje jen na utváření jedinců, projevuje se též neustálým přetvářením všech institucí lidského společenství, včetně instituce jazyka. Lingvistika si musí být vědoma své mravní zodpovědnosti: libovolný popis libovolného jazyka, jak je průběžně podává, se uvnitř společenství onoho jazyka stává nástrojem sebereflexe, stejně jako se stává obrazem jednoho jazykového společenství pro jiná jazyková společenství. Každé jazykové společenství potřebuje disponovat účinným metajazykem, aby si mohlo vyjasňovat případy nedorozumění, stejně jako si potřebuje účinně osvojovat jiné jazyky; lingvistika se nemůže zříkat zodpovědnosti za to, jak se ve školách učí jazyku mateřskému ani jak se učí jazykům cizím. V jazykovém společenství se neustále vyskytují nejrůznější dílčí potřeby jazyk v detailech měnit a upravovat: je lépe, aby se lingvistika k takovým potřebám odborně vyjadřovala, než aby společenství, jehož je ona sama součástí, namlouvala, že aktuální vývoj jazyka se jí netýká. Konečně pak musí jazykozpyt osvědčit občanskou odvalu ve všech případech, kdy se jazyk stává předmětem politických tlaků, sporů, bojů: musí připomínat, že politická rozhodnutí o jazyce lze přijímat jen na základě hlubokého porozumění pro skutečnou podstatu jazyka a jeho fungování.

Vedle silného momentu etického se lingvistika vyznačuje neméně silným momentem estetickým: její výsostnou doménou je literatura. To je přirozeným důsledkem počátečního vymezení lingvistiky co vědeckého zkoumání potenciality textů. Je-li pro lingvistiku předmětem zkoumání text sám o sobě, nikoliv text jako stopa či svědectví nějakého sociálního, tedy historického jevu, nemůžeme si neuvědomit, že literatura je specifickou produkcí textů pro ně samé, textů, jež vznikají, aby se četly a interpretovaly samy o sobě a srovnávány především s texty, jež vznikly podobným způsobem za podobným účelem. Literatura je jedinečnou laboratoří jazykozpytu: je oblastí maximální reflexe společenských norem pro tvorbu i interpretaci textů (zároveň jsou právě literární normy obvykle nejlépe doloženými jazykovými normami pro historické zkoumání starších fází jazyka); je oblastí živého experimentování s možnostmi jazykového systému ve všech jeho složkách (zároveň jsou právě literární díla nejlépe dochovanými doklady zaniklých fází jazyka); je oblastí mimořádně intenzivních kulturních kontaktů, jež přenášejí žánry, techniky i tematiky – to vše jsou spleť jazykové útvary – z jazyka do jazyka, čímž jim dávají působit v jiných systémových podmínkách. Literatura není pro lingvistiku omezením: kdo chce interpretovat literární dílo, musí být schopen interpretovat jakýkoliv text, neboť jakýkoliv text lze využít též literárně. Naopak lingvistika je pro literaturu *conditiō sine quā nōn*: bez detailní objektivizovatelné analýzy jazykové matérie literárního díla není vůbec myslitelné ani jeho vědecké zkoumání ani jeho kritické zhodnocení.

IDENTIFIANT BIBLIOGRAPHIQUE

Hoskovec, Tomáš. 2016. K zásadám nových pražských thesí. In *Cesty rozumění. K poctě a vzpomínce na prof. PhDr. Jaroslava Hrocha, CSc.* (ed. Magdalena Konečná), 154–161. Brno, Institut pro hermeneutiku. ISBN 978-80-270-0916-9 (brožováno).

Précis des « nouvelles thèses de Prague » [= Thèses de Prague 2016], rédigé en tchèque et publié dans les mélanges de philosophie dédiés à la mémoire du professeur Jaroslav Hroch. Les mélanges ont paru par les soins de l'Institut d'herméneutique à Brno en novembre 2016 sous le titre *Les chemins de la compréhension*. La version ci-imprimée est de dernière main, qui seule fait foi.